

Звездан Ђурчић
ТОПЛИЧКИ ЗБЕГ

Уредник
Зоран Колунџија

Copyright © ИК Прометеј, Нови Сад, 2014.

Звездан Турчић

ТОПЛИЧКИ ЗБЕГ

РОМАН О СТРАДАЊУ, ХЕРОЈСТВУ, ЉУБАВИ И ЖИВОТУ
ТОПЛИЧАНА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

ПРОМЕТЕЈ
Нови Сад

ПО СЕЋАЊИМА И БЕЛЕШКАМА
ДЕДЕ МИЛИЋА ДРАГОВИЋА

*Посвећено Тоїличанима
сїрадалим у Великом райу*

Рат и Топлички устанак

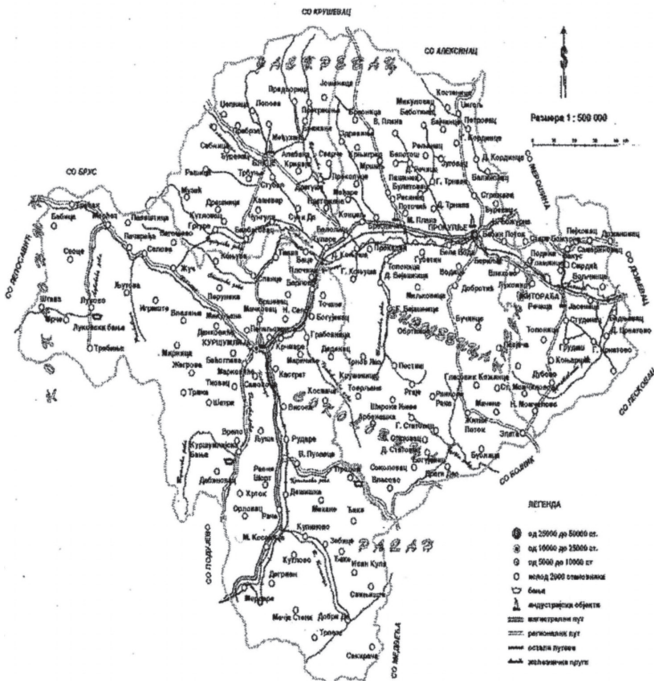
Негде у другој половини XIX столећа, Срби из Србије и Црне Горе су населили пределе источно од ондашње турске границе, односно региона Косова. Тако су настала пригранична села: Правитица, Матарова, Мердаре, Васићевац, Мацја Стијена, Трпезе, Прекорође, Добри До и друга. Насељавање је уследило по неком споразуму српске и црногорске владе, а са циљем да се онемогући продирање Турака са Косова на српску територију, која је недавно била ослобођена.

Настањени у планинским пределима, обрастим високом и старом буковом, храстовом и другом шумом, суочени са сиромаштвом и сваковрсном бедом, ови досељеници били су изложени разним недаћама и тегобама. Ваљало је сећи и крчити стогодишњу гору, стварати оскудне њивице, примитивне колибе или брвнаре, обично покривене ражаном сламом, ћиндама или папрати. Оно мало стоке, прегнате из старе постојбине, било је изложено честом покољу од многобројних звери, којима су ове огромне шуме обиловале. Људи су држали скоро онолико паса колико и оваца, ограђивали се високим оградама од коља, заштреног и са горње стране, постављали кљусе, копали јаме за хватање звери, али је резултат био мање-више незнатан.

Током времена народ је победио природу. Њиве и ливаде су расле, шуме се сужавале, ту и тамо ницала је по која брвнара облепљена блатом помешаним са пченичном плевом, а затим окречена. Могао се запазити и по који кров од црвене ћерамиде. Прозори су били малени, четвртасти, толики да би се кроз њих једва могла глава провући. Били су застакљени свачим, само

не правим стаклом. Понегде није ни било никаквог заста-
кљивања, а понегде је на прозорима била разапета јарећа или
јагњећа кожа, која је претходно била остругана или обријана.
Ове колибе и брвнаре често су се палиле и до темеља гореле,
проузрокујући праву пламену буктињу коју није било могуће
угасити. Куће су подизане по имањима, те су тако биле при-
лично удаљене једна од друге, што је још више онемогућавало
благовремено притицање у помоћ једних другима.

Живот досељеника био је тежак и мукотрпан, нарочито с
почетка насељавања. Крчиле су се шуме, орало дрвеним
ралицама или копало будацима и мотикама, млело жрвњима,
руком окрећући тешки камен, у који се шаком убацивало

Топлички округ¹

¹ Аутор се захваљује Народном музеју Топлице у Прокупљу на фото-
графијама које је користио у овом делу.

оскудно зрневље кукуруза, јечма, пшенице или хељде, борило се са зверима и упадицама с оне стране границе. Врлети и беспуће, удаљеност од градских насеља и др. још је више отежавало живот ових горштака. Но ту је било и пријатних тренутака, када су заборављани животни проблеми. Нарочито у зимским вечерима, народ се састајао на „сијела“, на којима се играло, шалило, певало уз гусле и тако остајало често до пред зору. И дању, у празничне дане су се састајали, бацали камен с рамена, скакали удаљ, гађали из пушака и упражњавали друге витешке игре. Стрељаштво је овде било најомиљенији спорт којим су се бавили од малих ногу.

Још из детињства овај је народ каљен и челичен, проткан нитима елементарних животних проблема. Тешке планинске зиме, огромни снегови и магле, набујали потоци и реке, све то није сломило његов дух, његов морал и понос, његову вољу да остане и вечно се настани на оскудној планинској земљи, често ношеној плахим кишама, набујалим поточима и рекама.

Српски живаљ са Косова (ондашње Турске), често се пребацивао преко границе на српску страну да би се изјадао на турски зулум и проверио да ли ће ускоро бити какве помоћи. Топличани су их братски дочекивали, гостили и обећавали. Али, времена су пролазила и све је било по старом. Турци и Арнаути пребацивали су се на српску, Срби на турску страну, и једни и други пљачкали стоку, убијали једни друге и тако се из дана у дан стварало и продубљивало све веће непријатељство.

Дошла је и 1912. година. Дуж границе, а посебно на Мердарима, затутњао је познати Српско-турски рат. Ноћу је пламен топовских и ручних граната парао небо. Жене су упртене хитале граници, носећи својим мужевима и синовима храну, веш и друге потребштине. Пси су код торова отегнуто завијали, гаврани грактали и хитали на свеже људске лешеве. Деца и старци са високих гребена ноћу су слушали страшну тутњаву и посматрали пламен граната и запаљених зграда на граници и даље од ње.

Турска империја, растргана бирократијом и дугим ратовима, није била у стању да се озбиљније одупре озлојеђеним српским ратницима. Турска се војска повлачила, пружајући ту и тамо слабији отпор, да би убрзо била избачена са Косова. Вођени су ратови по Македонији и југоисточној Србији, да би се ускоро зачео српско-бугарски, а одмах затим и Први светски рат.

У приграничним селима, остале су жене, по који старац и деца. Мршаве, стрме њивице остале су необрађене и пусте, оскудне залихе стоке приводиле су се крају, да би ускоро, у овом крају, наступила тотална глад. Чести упади Арнаута са Косова и бугарске војске, која је окупирала Топлицу, докрајчили су и оно мало крупне стоке. Примећени су и Срби-дезертери који су представљали својеврсну опасност. Ови самозвани комити, и ако са комитима нису имали ништа заједничко, вешто су проналазили закопане скуповеније ствари и оружје, односили их и прекривали, крали и клали, обично овце и свиње и вршили разна друга недела. Народ их се плашио и клонио. Мршави пси, пуштени с ланаца, јуре око брвнара, бесомучно лајући и режећи. Намножило се, као за несрећу, и вукова, лисица и другог звериња. Вукови су често ноћу приређивали „концерте“ по оближњим шумским гребенима, што је изазивало још јаче режање и завијање уплашених паса. Жене и старци су често ноћу, са распламсаним угарцима, разгонили ову гладну зверад, која се није устручавала да на самом кућном прагу растргне пса, или коју преосталу овцу извуче из тора.

Негде пред крај 1916. године долази са Солунског фронта Коста Пећанац и авионом се спушта на висораван јабланичке планине Радан. Намера му је да дигне народ на устанак и ослаби бугарски отпор на Солуну.

Народ Топлице, коме су дозлогрдила бугарска окупација и зверства, једва је дочекао устанак и, чврсто решен да се свети, почео је масовно да се одазива Костином позиву. Већину устаника чинили су старији људи и још за такве подухвате недорасли младићи или жене, док је далеко мање

Коста Пећанац са групом четника

било правих ратника. Они прави, који су преживели Турски и Бугарски рат, крваве борбе на Церу, Гучеву и другим поприштима, који су преживели голготе Албаније, тифус и друге многобројне недаће, налазили су се негде на Солунском фронту вребајући тренутак за одмазду. Мучки напад и нож у леђа од стране Бугара, није смео остати некажњен.

Почетком фебруара 1917. године букнуо је Топлички устанак. Осветници, иако слабо наоружани и опремљени, жестоко су јуришали на далеко надмоћније бугарске хорде које су биле принуђене на повлачење. Тако је за врло кратко време била слободна читава Косаница, горња Јабланица и део Топлице, а од градова Куршумлија и Прокупље. Требало је ослободити Лесковац, у коме су биле концентрисане јаке непријатељске снаге. Но, устаници, бројно и технички ослабљени, били су нападнути јаким бугарским, аустро-угарским и арнаутским снагама. Коначно су биле поражене, што је и окончало устанак у Топлици. Но комити, ни после пораза нису непријатеља остављали на миру. Појединачно или у мањим групама често су узнемиравали Бугаре и наносили им осетне ударце.

Чича-Крсто

Био је крај пролећа 1917. године. Седамдесетпетогодишњи чича-Крсто куцну штапом о испуцала, тешка букова врата Станијине куће. Био је висок, сувоњав старац, нешто повијених, широких рамена и великих, опуштених проседих бркова. Велики орловски нос и обрве, које су се надносиле над очима, одавали су у њему грубог горштака црногорских кршева. У ствари, чича-Крсто је био доброћудан и тих старац, скрхан сиромаштвом и немаштином, љутим недаћама и крчевином. Када се доселио из Црне Горе било му је око 40 година, а још се није женио. По доласку у Мачју Стијену затекао је неколико земљака с којима се убрзо спријатељио. У малој долини испод Бећова крша подиже брвнарицу са свега једним одељењем. Облепи је блатом и покри буковом шиндом коју је сам секао, тесао и обрађивао. На средини брвнаре укопа повелику, равну камену плочу и тако направи своје ново огњиште. Између греда изнад огњишта препречи јак церов колац, на који натаче алку великих верига, које је донео из Црне Горе.

Око чича-Крстове брвнаре била је на све стране шума из које је, као неко мало острво, вирио Бећов крш. О томе кршу су испредане разне приче и легенде. Говорило се како ноћу на њему гори ватра, а око ње скачу „нечастиви“, испуштајући разне гласове, свирају у некакве непознате инструменте и по имену зову поједине насељенике. Неки су причали како су пред залазак сунца гледали по стени прострту црвену свилу, која се са врха стене спушта и губи иза грања дрвећа. Други су, опет, тврдили како су око поноћи слушали да на кршу

плаче мало дете, а трећи да су према месечини посматрали како по кршу скачу и играју јарад, како су слушали њихово вречање и гребане папака по стени.

Иако је чуо за све ове приче о Бећову кршу, чича-Крсто се одлучио да баш ту, под кршем, подигне своју брвнару. Нико не зна шта га је руководило да постане сусед „нечастивима“, али је чињеница да је брвнара изникла као печурка и да нико више није на Бећовом кршу запазио ништа необично.

Нови сусед крша ускоро се ожени лепом, црнокосом Луцијом, која му убрзо роди сина, те му дадоше име Машо. Луција је родила још једно женско дете које је убрзо умрло од малих богиња.

Машо је растао и развио се у кршна момка. Био је висок као и отац му Крсто, а главу му је красила црна коврџава коса и танки црни брчићи. Мајка му је умрла кад му беше шеснаест година, па како у кући немаху женског чељадета, отац га ожени одмах пошто Луцији дадоше годишњицу. Млада Мируна му роди сина. Мали Ђоко имао је свега пет година кад Машо обеси шарену вунену торбу о раме, загрли турску стрељачку брзометку и упути се на Мердаре, у неизвесност Турског рата. Чича-Крсто остаде са снахом Мируном и унуком Ђоком и великим Бећовим кршем изнад главе.

Станија, ситна црнокоса Пећанка, имала је око двадесет и пет година кад изби Турски рат и кад њен Стеван пође са осталима на Мердаре, да се придружи српској војсци. Она остаде са троје ситне деце, од којих најстарије од пет, а најмлађе од годину дана. Спретно је држала кућу и неговала децу и никад се није жалила на самоћу и немаштину. Сама је радила све мушке послове: орала, косила, окретала тешки камени точак жрвња, секла и на леђима носила лисник, те хранила десетак црвених коза и једну кравицу. Била је речита и отворена, слободна и храбра, а изнад свега карактерна и добра и одана мајка. Иако ситна телом, била је привлачне и лепе спољашности, увек весела и насмејана.

Она скочи и отвори врата и пријатно се изненади кад угледа чича-Крста.

– Помози Бог млада – ослови је чича-Крсто, благо се осмехнувши.

– Бог ти помогао чича, 'ајде сједи, одмори се – рече Станија, склањајући се с прага да би пропустила старца.

Чича-Крсто уђе, прислони штап уза зид и спусти се у тронушку коју му Станија принесе, извади иза паса лулу склепану од иловаче, наби је крдом, а Станија му у машицама пажљиво спусти жеравицу на дуван. Старац повуче два-три дима, просторија се испуни плавом помаглицом и задахом буђи и никотина. Станија широм отвори врата и подметну тронугу столицу да се неби затворила.

Напољу је био прави летњи дан. Сунце је пекло као у августу, иако је тек пред крај јуна. Велики мршави шаров дахтао је исплажена језика и бранио се од насртљивих мува које су га бесомучно нападале. Кокошке позевале од жеђи, врте се око празног корита, неспретно ископаног у комаду храстовог стабла, а које је некада служило за храњење свиња.

– Како си Станија, како су ђеца? – упита старац, пребацујући ногу преко ноге.

– А Бога ми, чича, ето, живи смо, има још понешто да се поједе, па се ето некако крпи дан за дан. Недај Боже горе, а овако се може још који дан. Како сте ви чича, чујеш ли што за Маша?

– Не, вала, ништа Станија. Кажу да је, оно што је преживјело Албанију и тифус, сада на Солуну са савезничком војском. Нешто тамо спремају, а што и како Бог би га знао.

– Само нек да Бог да су живи и да се здраво врате, а ми смо научили да патимо. Да није ове бугарске пашчади некако би се таворило, али овако у сталном страху и неизвјесности, па ни вријеме не пролази. Прича се да су Рачу опустошили, па ни женскиње нијесу оставили на миру, Бог им да Бог да судио. – Она подиже џезвицу са огњишта, насу шољицу вруће јечмене каве и пружи чича-Крсту:

– Узми чича. Јечмена је, али смо навикли на њу, па је добра кад нема друге.

– Е, 'фала ти Станија, ја је нијесам попио има десет дана. Нема се шећера, а ниоткуд се не може добавити и кад бе се имало пара. Нема ко ни да оде да купи, а ко би отишао чак у Куршумлију у оваквој ватри?

Шаров жестоко трже зарђали ланац и забрунда. Станија истрча на врата, па се одмах затим окрете и прошапта:

– Комита!

– Какав комита у ово доба – промрси чича Крсто као за себе. Тешко се подиже и прислони уз довратак.

Капији се приближавао човек на малом брдском коњићу, живахном и добро ухрањеном. Човеку је могло бити око двадесет и пет година. Био је висок, широких рамена и лица опаљена од сунца и ветра. Црни танки брчићи и црна, коврцава коса, која је немарно стрчала испод мало накривљене шубаре, чинило га је још лепшим и импозантнијим. На себи је имао пругасто шајачко одело, још у добром стању, на ногама чизме од бокса, кратке, изнад којих су вириле везене србијанске чарапе. Испод раскопчаног кратког капута видели су се укрштени реденици с муницијом. Кратки српски коњички карабин био му је пребачен преко левог рамена, а велики црногорски револвер задевен за појас. Он протера коња кроз отворену капију и приђе вратима куће, па поздрави:

– Помози Бог!

– Бог ти добро дао! – скоро у један глас му одговорише.
– 'Ајде, одмори мало, – промуклим гласом повика чича-Крсто – и реци какво добро доносиш. Надам се да нам имаш шта причати.

– Имам и немам – одговори човек не силазећи с коња. Коста нас диже на Бугаре, те добро треснусмо главом о тврд зид и изгибосмо ка' зечеви. Изгибоше, вала, и они, али и нас доста остаде по топличким њивама и потоцима.

– А шта би с Костом? – интересује се чича-Крсто. – Ђе он остаде?

– Ено га, база по Радану и Кукавици. Нешто смера, али нема ни с ким ни како. Бугари трагају за њим, али се стари лисац вјешто крије. Мислио је да дигне устанак у Топлици

са шаком људи против толике силе, па изгибе народ ни крив ни дужан. – Он извади из џепа од гуња кесу, скроји прстима комадић жутог папира и стави дуван, па кесу пружи старцу:

– На, зави једну, стари, од овог врањског.

– ’Фала ти синко, – рече старац, пружајући руку ка дуван-кеси. – Но, откле оно би ти?

– Из Јабланице, стриче, ја сам син некога Милоша шумара, ако си чуо за њега. Био је шумар, па се кретао и по овим крајевима, те си га морао познавати. Ја се зовем Сретен.

– Милоша шумара, – промрси старац. – Познавао сам Милоша и то добро. Добар је то човјек био ка’ по један. Но, чуо сам да је погинуо од грома?

– Тако је, стриче. Косио је неку ливаду, па удари неко невријеме те се он склони с косом под неки дуб, а оно пуче, па посред њега. Погибе човјек ка да га није ни било.

– Бог да му душу ’прости – рече старац, а очи му завод-њеше.

– ’Ајде сјаши мало да нешто спремимо за ручак, сигурно си гладан, – јави се Станија, која је све досад ћутећи слушала разговор и посматрала странца.

– Хвала ти, снашо, али морам да пожурим. Имам хитна посла у Васиљевцу, па ћу тамо нешто појести, ако нађем. Но, ми се распричали а вријеме не чека. До виђења, и здраво да се видимо.

– До виђења, синко и нека те Бог чува – тронутим гласом прозбори чича-Крсто.

– До виђења и срећан ти пут – јави се и Станија.

Човек муну коња чизмом и убрзо утону у шуму уском кривудавом путањом. Чича-Крсто узео свој штап, поздрави се са Станијом и тешким, несигурним корацима пође у правцу Бећова крша.

